

Evaluation of the Possibility of Formulating Bentham's Utilitarianism in Light of Quranic Teachings*

Alireza Alebouyeh

Associate professor, Department of Moral Philosophy, Islamic
Philosophy and Theology, Research Center, Qom, Iran.
a.alebouyeh@isca.ac.ir

Article Info	EXTENDED ABSTRACT
Article Type: Research Article history: Received: 2026/01/03 Revised: 2026/04/09 Accepted: 2026/07/05 Online Publication: 2026/09/23 Keywords: Quran, Moral Utilitarianism, Ethical Theories, Bentham's Seven Criteria	Moral utilitarianism is one of the most important consequentialist theories in normative ethics, which gained a prominent position in the modern era with Jeremy Bentham's formulation. According to this theory, the moral value of actions stems not from their intrinsic nature, but from the consequences they produce. Relying on the principle of "the greatest happiness for the greatest number of people," Bentham maintains that an action is morally right if it produces the greatest amount of pleasure and the least amount of pain and suffering for the greatest number of individuals. In the contemporary era, this theory has also attracted the attention of certain Muslim scholars, and efforts have been made to reconcile it with the research is to investigate the possibility of teachings of
Cite this article	Alebouyeh, A. R. (2026). Evaluation of the Possibility of Formulating Bentham's Utilitarianism in Light of Quranic Teachings. <i>Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection</i>, 31(3), pp. 7-36. https://doi.org/10.22081/jpt.2026.73949.2328
© The Author(s) ; Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy https://doi.org/10.22081/jpt.2026.73949.2328	
* This article is derived from the research project titled "An Examination and Critique of Teleological Interpretations of Islamic Ethics, with an Emphasis on Methodological Issues," currently being conducted at the Islamic Sciences and Culture Academy.	

---

the Quran and Islamic ethics. The main problem of this such reconciliation and to evaluate the Quranic foundations of the utilitarian rendition of Islamic ethics.

Bentham's utilitarianism rests on two essential elements: first, pleasure as the criterion of utility; and second, a focus on the greatest pleasure for the greatest number of people. Therefore, the elimination of either of these two components removes the theory from the framework of utilitarianism. Bentham considers pleasure primarily in the form of material and worldly pleasure, and to measure it, he puts forward seven criteria: "intensity, duration, certainty, propinquity, fecundity, purity, and extent." He formulates utilitarianism as act-utilitarianism; meaning that the moral value of each action must be determined by calculating the amount of pleasure and pain resulting from that very action. The practical difficulty of such a calculation and the probability of conflict among the various criteria are among the most important criticisms leveled against Bentham's theory. In reaction to this problem, rule-utilitarianism was introduced, which, instead of evaluating individual actions, takes as its criterion rules whose observance brings about the greatest utility for the greatest number of people.

Some Muslim thinkers, including Mansour Nasiri and Mohammad-Taqi Sobhaninia, while accepting the principle of Bentham's utilitarianism, have sought to present a theory compatible with Islamic teachings by modifying some of its components. Criticizing the limitation of utility to material and worldly benefits, Nasiri introduces the concept of "supreme utility" or "supreme utilitarianism," considering sustainable utility as a benefit that also encompasses the afterlife. From this perspective, ethical behavior, in addition to securing worldly benefits, can lead to human perfection and the attainment of eternal bliss.

Sobhaninia likewise regards the most important flaw in Bentham's utilitarianism to be its inattention to the metaphysical realm and its restriction of utility and pleasure to material affairs. By accepting the principle of utilitarianism and expanding the concept of utility to spiritual and otherworldly benefits, he attempts to provide Quranic and traditional

---

---

evidence for Bentham's seven criteria. According to this view, the criterion of intensity can be observed in the Quran's emphasis on the great reward for righteous deeds. The criterion of duration gains meaning in light of the eternity of the afterlife; hence, sustainable otherworldly benefits are preferred in the event of conflict with transient worldly benefits. The criterion of certainty is also considered explainable through verses that present divine promises as true and certain. Propinquity, in Sobhaninia's view, is not incompatible with religious teachings either; because the Quran and traditions, despite the temporal difference between this world and the next, introduce the afterlife as near and deter man from considering the results of actions to be distant. The criterion of fecundity implies preferring a pleasure that generates greater pleasures and benefits. Within the Islamic framework, a moral action, alongside worldly effects and spiritual perfection, can also entail divine recompense and reward. The criterion of purity is likewise deemed adaptable to the Quran's description of heavenly blessings that are free from suffering, hardship, and adversities. Finally, the criterion of extent is based on the principle that the wider the scope of the good and pleasure of an action to encompass more individuals, the greater its value; Islamic teachings concerning attention to believers, relatives, neighbors, and other humans have been cited as evidence for this criterion.

Despite these efforts to harmonize Bentham's utilitarianism with Islamic ethics, the fundamental problem of the article is whether merely adding qualifiers such as otherworldly and spiritual utility can transform Bentham's theory into an Islamic theory. The present research, conducted using a descriptive, analytical, and critical method, ultimately argues that such an interpretation faces fundamental problems and that Islamic ethics cannot be reconstructed within the framework of utilitarianism. This is because, in Islamic ethics, the moral value of actions is not determined on the basis of consequences and the amount of utility and pleasure, but is determined on the basis of rational intrinsic goodness and badness (husn and qubh). Consequently, this perspective faces multiple criticisms:

-
- Impossibility of a utilitarian formulation of Islamic ethics
  - Confusion between the criterion of moral value and motivational force
  - Internal contradiction within the theory
  - Inability to achieve the objective of presenting the theory and providing practical guidance for moral agents
  - Ambiguities in analyzing the seven criteria based on Quranic verses
  - Lack of comprehensive examination of Quranic verses and a one-sided focus on otherworldly rewards

In short, the endeavor to combine utilitarianism and Islamic ethics through a limited focus on certain verses and consequentialist criteria is not only incompatible with the principles of utilitarianism and Quranic foundations, but it also fails to provide a normative theory and practical guide for moral agents.

ارزیابی امکان صورت‌بندی سودگرایی بنّام در پرتو آموزه‌های قرآن*

علیرضا آل بویه ^{id}

دانشیار، گروه فلسفه اخلاق، پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.
a.alebouyeh@isca.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۳/۱۰/۱۴۰۴ تاریخ اصلاح: ۲۰/۱۱/۱۴۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴/۰۴/۱۴۰۵ تاریخ انتشار آنلاین: ۰۱/۰۵/۱۴۰۵ کلیدواژه‌ها: قرآن، سودگرایی اخلاقی، نظریه‌های اخلاقی، معیارهای هفت‌گانه بنّام	سودگرایی اخلاقی، یکی از نظریه‌های مهم در اخلاق هنجاری است که با صورت‌بندی جرمی بنّام، جایگاه ویژه‌ای یافت و به تدریج دستخوش اصلاحات و برداشت‌های گوناگون شد. برخی اندیشمندان مسلمان، پس از آشنایی با الگوی سودگرایی بنّام، کوشیده‌اند با افزودن برخی قیود، آن را با تعالیم قرآن هماهنگ نشان دهند و حتی آیات قرآنی را پشتیبان معیارهای هفت‌گانه وی قلمداد کنند. نقد اصلی آن‌ها این است که بنّام مفهوم سود را در چارچوب لذت، آن‌هم لذت دنیوی، محدود ساخته است؛ درحالی‌که در نگاه دینی، سود و لذت، گستره‌ای فراتر از دنیا دارد و لذات اخروی را نیز در بر می‌گیرد. اما مسئله مهم این است که پیش از جست‌وجوی آیات هماهنگ با سودگرایی بنّام، باید روشن شود آیا اساساً می‌توان بر پایه قرآن، صورت‌بندی تازه‌ای از سودگرایی ارائه کرد یا خیر؟ ازاین‌رو این نوشتار ضمن بررسی و نقد دیدگاه مدافعان سازگاری، نشان می‌دهد که شکل‌دهی به قرائتی نو از سودگرایی بر مبنای آیات قرآن، امکان‌پذیر نیست.

استناد: آل بویه، علیرضا. (۱۴۰۵). ارزیابی امکان صورت‌بندی سودگرایی بنّام در پرتو آموزه‌های قرآن. نقدونظر، ۳۱(۳)، صص ۷-۳۶.

<https://doi.org/10.22081/jpt.2026.73949.2328>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
© ۱۴۰۵ «نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند»

* این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی «بررسی و نقد تقریرهای غایت‌گرایانه از اخلاق اسلامی با تأکید بر مباحث روش شناختی» که در پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی در حال انجام است.

نقد و نظر

نظریه‌های پیامدگرایانه، به‌ویژه سودگرایی اخلاقی، از جریان‌های اثرگذار در اخلاق هنجاری فلسفه اخلاق غرب به شمار می‌آیند و در دهه‌های اخیر مورد توجه برخی اندیشمندان مسلمان نیز قرار گرفته‌اند. هرچند ریشه‌های پیامدگرایی را می‌توان در آرای فیلسوفان یونان باستان همچون اپیکور، آریستیپوس و پیروان آنان جست‌وجو کرد، اما جرمی بنتام زمانی که در کتاب رساله‌ای در باب حکومت پراستلی با عبارت «بیشترین خیر برای بیشترین افراد» روبه‌رو شد، گویی بنیان نظری مطلوب خویش را بازیافت؛ از این رو با گفتن «یافتم، یافتم» (Palmer, 1995, p. 63) تلاش کرد نظریه اخلاقی خود را بر محور اصل سود سامان دهد؛ نظریه‌ای که بعدها به‌عنوان سودگرایی اخلاقی شناخته شد.

در حوزه اخلاق هنجاری امروز، سه نظریه اصلی مورد بحث است: اخلاق فضیلت، غایت‌گرایی و وظیفه‌گرایی. سنت اخلاقی اسلامی عمدتاً با اخلاق فضیلت هم‌داستان است؛ سنتی که ریشه در اندیشه‌های ارسطویی دارد و اندیشمندان مسلمان، از ابوعلی مسکویه در تهذیب الاخلاق تا خواجه نصیر در اخلاق ناصری و ملااحمد و ملامهدی نراقی در جامع السعادات و معراج السعاده، کوشیده‌اند تقریری دینی از آن ارائه کنند.

با این حال، مسئله حسن و قبح ذاتی یا الهی که در علم کلام میان اشاعره و معتزله مطرح شد، رنگ و بوی فلسفه اخلاقی دارد و به «نظریه امر الهی» نزدیک می‌شود. این بحث، بعدها نزد برخی فیلسوفان و اصولیان مانند ابن‌سینا، ملاصدرا، محقق اصفهانی و آخوند خراسانی ادامه یافت؛ اما کمتر به‌صورت مستقل در اخلاق طرح شد، مگر در چند دهه اخیر که آیت‌الله سبحانی آن را از زاویه اخلاقی نیز بررسی کرده است (سبحانی، ۱۳۷۷).

از سوی دیگر، در سال‌های اخیر، گروهی از متفکران مسلمان تحت تأثیر نظریه‌های غایت‌گرایانه غربی، کوشیده‌اند خوانشی پیامدگرایانه از اخلاق اسلامی ارائه دهند. برخی بدون تعیین گونه خاص پیامدگرایی، اخلاق اسلامی را چنین تفسیر کرده‌اند، مانند آیت‌الله مصباح یزدی (۱۳۷۴؛ ۱۳۸۴). برخی نیز آن را در قالب پیامدگرایی خودگرایانه

توضیح داده‌اند، همچون علی شیروانی (۱۳۷۸). در این میان، سودگرایی اخلاقی بتنام کانوان توجه برخی محققان - از جمله نصیری (۱۳۸۹) و سبحانی‌نیا (۱۳۸۹) - قرار گرفته است. این دو نویسنده، در چارچوب پذیرش کلی سودگرایی بتنام، با افزودن قیودی برگرفته از آیات قرآن، کوشیده‌اند نظریه اخلاق اسلامی را سودگرایانه معرفی کنند. سبحانی‌نیا حتی بر آن بوده است که آیات را موافق معیارهای هفت‌گانه بتنام تفسیر کند و با استناد به آیات مربوط به آخرت، گستره سود را از محدوده سود دنیوی بتنامی فراتر ببرد.

هدف این نوشتار آن است که ضمن بررسی و نقد این رویکرد، نشان دهد ارائه تقریری سودگرایانه از اخلاق اسلامی - آن‌گونه که طرفداران این دیدگاه پیشنهاد می‌کنند - از اساس امکان‌پذیر نیست.

۱. سودگرایی اخلاقی

یکی از مسائل بنیادی در فلسفه اخلاق، تعیین ملاک ارزش‌گذاری افعال است. گروهی از فیلسوفان اخلاق با تأکید بر پیامدهای رفتار، ارزش اخلاقی آن را در نتیجه‌ای می‌بینند که ایجاد می‌کند؛ دیدگاهی که از آن با عنوان «پیامدگرایی اخلاقی» یاد می‌شود. مطابق پیامدگرایی، فعلی اخلاقاً درست است که پیامدی مطلوب به بار آورد؛ باین حال، اختلاف در این است که این پیامد مطلوب به سود چه کسی باید باشد. از این اختلاف، سه رویکرد عمده در اخلاق شکل گرفته است (فرانکنا، ۱۳۷۶):

۱. **خودگرایی اخلاقی**: بر پایه این دیدگاه، عملی اخلاقی است که منافع فاعل را تأمین کند.

۲. **دیگرگرایی اخلاقی**: در این رویکرد، فعل از آن جهت اخلاقی تلقی می‌شود که تنها سود دیگران را مد نظر داشته باشد و خیر فاعل در آن نقشی نداشته باشد.

۳. **سودگرایی اخلاقی**: براساس این نظریه، عملی اخلاقاً درست است که بیشترین سود را برای بیشترین تعداد افراد فراهم سازد.

در مورد اینکه مقصود از «سود» چیست، اختلاف نظر وجود دارد. بتنام سود را برابر

با «لذت» می‌دانست. بنابراین در نگاه او، فعل اخلاقی فعلی است که بیشترین غلبه لذت بر درد را برای بیشترین افراد ایجاد کند. برعکس، فعلی غیراخلاقی است که بیشترین غلبه درد بر لذت را در پی داشته باشد. اگر لذت و رنج از یک فعل برابر ناشی شود، آن فعل از نظر اخلاقی، «خنثی» است و انجام یا ترک آن تفاوتی ندارد. اما برداشت بنتام از لذت، به لذت مادی و حسی محدود بود و لذت‌های معنوی یا روحانی را در محاسبه نمی‌گنجاند. این محدودیت، یکی از نقدهای جدی وارد بر نظریه او را شکل می‌دهد؛ نقدی که به «مسئله زندانبانان شکنجه‌گر» مشهور است. فرض کنید چند زندانبان در مکانی دورافتاده، بدون هیچ وسیله تفریحی، تنها با شکنجه کردن یک زندانی می‌توانند لذت ببرند؛ رفتاری که هرگز به اطلاع دیگران نخواهد رسید (Palmer, 1995, p. 69). طبق مبنای بنتام، چون تعداد لذت‌برندگان بیشتر است، این عمل باید اخلاقاً درست باشد، هرچند مستلزم رنج شدید یک انسان است.

جان استوارت میل، شاگرد بنتام و از مروجان اصلی سودگرایی، برای پاسخ به این اشکال، دامنه لذت را گسترش داد. او میان لذت‌های مادی و لذت‌های معنوی و عقلانی تفاوت نهاد و برتری لذت‌های والاتر را مطرح کرد. به این ترتیب، حتی اگر لذت زندانبانان از نظر کمی بیشتر باشد، رنج عمیق روحی و روانی زندانی از چنان کیفیتی برخوردار است که نمی‌توان آن را با لذت‌های سطحی شکنجه‌گران سنجید (Palmer, 1995, p. 69). بنابراین نظریه سودگرایی میل در برابر این نقد، مقاوم‌تر از نسخه بنتام ظاهر می‌شود.

۲. مؤلفه‌های اصلی سودگرایی اخلاقی

سودگرایی بنتام بر دو مؤلفه بنیادین استوار است؛ عناصری که بدون آن‌ها این نظریه معنای خود را از دست می‌دهد: نخست، «لذت» به عنوان معیار سود؛ و دوم، «بیشترین لذت برای بیشترین افراد». هرگونه بازسازی یا اصلاح نظریه، مادامی سودگرایانه تلقی می‌شود که این دو پایه در آن دست‌نخورده باقی بمانند. از همین روست که باوجود تغییراتی که جان استوارت میل در تفسیر لذت ایجاد کرد - با افزودن لذت‌های معنوی و

عقلانی به جای محدود شدن به لذت‌های مادی - نظریه او همچنان ذیل سودگرایی فهم می‌شود. بنابراین هر تقریر جایگزین، حتی اگر برخی اشکالات نظریه بنّام را برطرف سازد، باید این دو جزء اصلی را در خود حفظ کند.

یکی از نقدهای مهمی که متوجه سودگرایی بنّام شده، مسئله «محاسبه سود» است. بنّام سودگرایی را «فعل‌محور» می‌داند؛ یعنی برای هر کش باید میزان لذت و رنج آن را براساس معیارهای هفت‌گانه‌اش سنجید. اما در واقعیت، انسان روزانه با تصمیمات متعدد اخلاقی مواجه است و عملاً امکان ندارد برای هر رفتار، پیامدهای آن بر همه افراد درگیر را محاسبه کرد. افزون‌بر این، معیارهای هفت‌گانه نیز در مقام اجرا، ممکن است با یکدیگر تعارض پیدا کنند و جمع میان آن‌ها را دشوار سازند.

برای پرهیز از این مشکل، شکل دیگری از سودگرایی پیشنهاد شده است که آن را «سودگرایی قاعده‌محور» می‌نامند (Palmer, 1995, p. 111). در این تقریر، واحد ارزیابی نه تک‌تک افعال، بلکه «قواعد» است؛ یعنی قاعده‌ای اخلاقاً درست قلمداد می‌شود که اجرای فراگیر آن بیشترین غلبه لذت بر رنج را برای بیشترین افراد ایجاد کند. با یک بار سنجش سود و زیان قواعد، مردم مطابق همان قواعد عمل می‌کنند و دیگر نیازی به محاسبه‌های مداوم نیست؛ مگر در صورت تعارض میان دو قاعده که آن‌هم با توسل به اصل سود، قابل حل است.

در میان دو عنصر یادشده، مؤلفه دوم - یعنی «بیشترین سود برای بیشترین افراد» - اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا حتی اگر سود بر پایه‌ای غیر از لذت تعریف شود، همچنان نظریه در چارچوب سودگرایی باقی می‌ماند؛ اما حذف قید «بیشترین افراد» نظریه را از بنیاد دگرگون می‌کند و آن را از دایره سودگرایی بیرون می‌برد. اصل سودگرایی دقیقاً در همین ترکیب نهفته است.

در کنار این دو مؤلفه، نکته‌ای بنیادین در همه اشکال پیامدگرایی - اعم از خودگرایی، دیگرگرایی و سودگرایی - وجود دارد: «افعال پیش از پیامدها فاقد ارزش اخلاقی‌اند». در نگاه پیامدگرا، خوبی یا بدی یک عمل نه از ذات آن، بلکه از نتیجه‌ای که به بار می‌آورد ناشی می‌شود. از این منظر، پاسخ پیامدگرا به پرسش‌هایی مانند «آیا

عدالت یا راستگویی خوب است؟» این است: «نمی‌دانم؛ تا پیامدهای آن را نسنجیم نمی‌توانیم حکمی صادر کنیم». برخی از نظریه‌پردازانی که اخلاق اسلامی را سودگرایانه تفسیر کرده‌اند، به صراحت همین نکته را بیان کرده‌اند:

«براساس نظریه سودگرایی، افعال فی‌نفسه دارای ارزش اخلاقی نیستند؛ آنچه اهمیت دارد تأثیر رفتارها بر وضعیت جهان و میزان خوشبختی انسان‌هاست، و تنها بُعد جهان که ارزش اخلاقی مستقیم دارد، همان خوشبختی افراد است» (نصیری، ۱۳۸۹).

۳. تقریر سودگرایانه از اخلاق اسلامی

برخی اندیشمندان مسلمان، از جمله نصیری و سبحانی‌نیا، سودگرایی بتنام را نظریه‌ای قابل توجه دانسته‌اند؛ نظریه‌ای که به‌زعم آنان با برخی گرایش‌های انسانی هم‌خوانی دارد؛ از این‌رو اصل سودگرایی را پذیرفتنی می‌دانند، اما با توجه به نقدهای وارد بر آن - به‌ویژه محدود ساختن لذت به لذت‌های مادی - کوشیده‌اند صورت‌بندی‌ای هماهنگ با آموزه‌های قرآنی ارائه دهند.

نصیری با بیان نقدهایی علیه سودگرایی بتنام و بازخوانی این نظریه در پرتو قرآن، تقریر تازه‌ای پیشنهاد می‌کند که آن را «سودگرایی برین» می‌نامد. او «سود برین» را در «منفعت پایدار انسان» می‌بیند؛ منفعی که منحصر به زندگی مادی دنیا نباشد و حیات اخروی را نیز شامل شود (نصیری، ۱۳۸۹). از نظر او، ساختار ارزشی اسلام بر محور «سود جاودان» سامان یافته است. باین حال، چون سطح فهم و انگیزه‌های انسان‌ها متفاوت است، قرآن، گاه از نعمت‌های متنوع بهشتی سخن گفته و گاه بر رضایت الهی تأکید کرده است. نصیری معتقد است همه این وعده‌ها در واقع قابل جمع‌اند و در نهایت، همگی از مسیر «کسب رضایت خداوند» به دست می‌آیند (نصیری، ۱۳۸۹).

سبحانی‌نیا نیز مهم‌ترین اشکال نظریه بتنام را توجه نکردن به ماورای طبیعت و انحصار لذت و سود در لذت و سود مادی می‌داند. از نظر او، هرچند بتنام معیارهای هفت‌گانه مهمی را تبیین کرده است، اما با محدود کردن آن معیارها به امور مادی و طبیعی، «سطح نظریه خود را تنزل داده و مانع شده است تا نظریه‌اش نظریه‌ای منطقی و قابل دفاع از

منظر یک اندیشمند معتقد به دین آسمانی مطرح شود» (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۳۳)؛ از این رو او کوشیده است با تلقی به قبول کردن اصل سودگرایی بنتمام، معیارهای سنجش لذت او را براساس آموزه‌های اسلامی تبیین کند. او در نخستین گام برای اینکه سودگرایی بنتمام را با آموزه‌های اسلامی سازگار کند، سود را فراتر از سود مادی در نظر می‌گیرد؛ به گونه‌ای که سود معنوی و اخروی را نیز شامل شود و منحصر در سود این جهانی نباشد. به عبارت دیگر، اگر جهان‌بینی بنتمام با اعتقاد به جهان آخرت دگرگون شود، لذت دیگر منحصر به لذات مادی این جهانی نخواهد بود، بلکه لذات معنوی و اخروی را نیز شامل می‌شود. با چنین جرح و تعدیلی در اصل سود، آن اشکال اساسی که بر بنتمام وارد بود (یعنی انحصار سود به لذات دنیوی)، دیگر برداشته می‌شود. او در ادامه می‌کوشد دلایل و شواهدی قرآنی و روایی برای معیارهای بنتمام ارائه دهد.

سبحانی‌نیا نیز مهم‌ترین نقد خود به نظریه بنتمام را بی‌توجهی او به ماورای طبیعت و فروکاستن لذت و سود به امور صرفاً مادی می‌داند. به باور او، هرچند بنتمام معیارهای هفت‌گانه مهمی را برای سنجش لذت مطرح کرده است، اما محدود ساختن این معیارها به جنبه‌های طبیعی و دنیوی، «سطح نظریه را تنزل داده و آن را از منظر یک اندیشمند معتقد به دین آسمانی، غیرقابل دفاع ساخته است» (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹).

بر همین اساس، سبحانی‌نیا کوشیده است ضمن پذیرش اصل سودگرایی بنتمام، قرائتی متناسب با مبانی اسلامی از معیارهای او ارائه کند. نخستین گام او برای سازگار کردن سودگرایی بنتمام با آموزه‌های دینی، توسعه مفهوم «سود» است؛ به این معنا که سود، منحصر به منفعت مادی نیست و باید سود معنوی و اخروی را نیز در برگیرد. به بیان دیگر، اگر جهان‌بینی بنتمام به نحوی اصلاح شود که جهان آخرت را نیز بپذیرد، آنگاه لذت تنها در لذت‌های جسمانی خلاصه نمی‌شود و لذت‌های معنوی و اخروی نیز در دایره سود جای می‌گیرد. با چنین اصلاحی، اشکال بنیادین وارد بر بنتمام - یعنی محدود کردن سود به لذات دنیوی - برطرف می‌شود. سبحانی‌نیا سپس می‌کوشد برای معیارهای بنتمام، شواهد و مؤیدات قرآنی و روایی ارائه کند و آن‌ها را در چارچوب اخلاق اسلامی بازخوانی نماید.

۴. شواهد قرآنی و روایی معیارهای هفت گانه

بنتام برای سنجش ارزش لذت، هفت معیار شدت، مدت، قطعیت، نزدیکی، بارآوری، خلوص و گستردگی را مطرح می‌کند. سبحانی‌نیا با پذیرفتن اصل سودگرایی و با توسعه مفهوم سود به سود معنوی و اخروی، می‌کوشد برای هریک از این معیارها شواهدی قرآنی و روایی بیان کند.

معیار اول: شدت

از نگاه بنتام، یکی از ملاک‌های ترجیح لذت‌ها، شدت آن‌هاست؛ به این معنا که لذت‌های قوی‌تر بر لذت‌های ضعیف‌تر ترجیح دارند. بنابراین هر عملی که لذت شدیدتر و ارزشمندتری ایجاد کند، «خوب» است و باید مورد توجه قرار گیرد. سبحانی‌نیا معتقد است این معیار در قرآن نیز بازتاب یافته است. قرآن مؤمنان را به انجام اعمال نیک دعوت می‌کند و برای آن‌ها پاداشی «بزرگ» و برجسته وعده می‌دهد: «خداوند به کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام دهند، آمرزش و پاداش بزرگ وعده داده است» (مائده، ۹). به باور سبحانی‌نیا، تأکید قرآن بر «پاداش بزرگ» نوعی تحریک انگیزه برای گزینش اعمال خیر است و در مقابل، انسان را از کارهای ناپسند – که شاید تنها سودی زودگذر و دنیوی داشته باشند و در نتیجه «شدت» اندکی دارند – باز می‌دارد (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۳۴).

معیار دوم: مدت

مراد بنتام از معیار «مدت» آن است که هر عملی که لذت حاصل از آن پایدارتر و ماندگارتر باشد، ترجیح دارد. بنابراین اگر دو عمل از نظر میزان لذت در یک سطح قرار گیرند، اما لذت یکی دوام بیشتری داشته باشد، آن عمل از منظر اخلاقی، برتر شمرده می‌شود و باید انتخاب گردد. به گفته سبحانی‌نیا، بنتام این معیار را براساس عقل و منطق انسانی مطرح کرده است. حال اگر بر پایه همین عقل، وجود جهانی دیگر را نیز بپذیریم، بدیهی است که در سنجش لذت باید لذات آن جهان را نیز وارد محاسبه کنیم.

در جهان‌بینی الهی، دنیا سپنجی و ناپایدار است و انسان پس از مرگ به جهانی جاودانه منتقل می‌شود. در نتیجه، عملی از نظر اخلاقی ارزشمند است که منافع بلندمدت و اخروی در پی داشته باشد. البته این منافع با منافع دنیوی ناسازگار نیستند و در بسیاری موارد قابل جمع‌اند؛ اما اگر تعارضی میان سود کوتاه‌مدت دنیوی و سود پایدار اخروی رخ دهد، عقل سلیم حکم می‌کند که منفعت بلندمدت و جاودانه ترجیح دارد؛ از همین رو، خداوند انسان‌ها را از بسنده کردن به لذت‌های گذرای دنیا بر حذر داشته و آنان را به سوی سعادت واقعی و پایدار آخرت راهنمایی کرده است: «و کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده‌اند، به زودی آنان را در باغ‌هایی وارد می‌کنیم که از زیر درختانش نهرها جاری است؛ در آنجا جاودانه خواهند ماند»^۱ (نساء، ۱۲۲).

معیار سوم: قطعیت

بنتام «قطعیت» یا میزان اطمینان از تحقق لذت را یکی دیگر از معیارهای سنجش ارزش اخلاقی افعال می‌داند. بر این اساس، لذتی می‌تواند فعل را اخلاقاً برتر سازد که احتمال دستیابی به آن زیاد و قابل اطمینان باشد. بنابراین هر عملی که تحقق لذت در آن محتمل‌تر و قطعی‌تر باشد، باید ترجیح داده شود. سبحانی‌نیا معتقد است این معیار در متون دینی نیز به صراحت مورد توجه قرار گرفته است. در آیات و روایات متعدد، دستیابی به منافع اخروی «حتمی» و «یقینی» معرفی شده و هر گونه شک و تردید درباره جهان آخرت ناروا دانسته شده است. از جمله:

- «وعدۀ خدا حق است، و چه کسی در گفتار، راست‌گوتر از خداست؟» (نساء، ۱۲۲).
- «همانا وعدۀ خدا حق است، ولی بیشتر آنان نمی‌دانند» (یونس، ۵۵؛ قصص، ۱۳).
- «این وعدۀ خداست و خدا هرگز خلف وعده نمی‌کند» (زمر، ۲۰).

این آیات، از نگاه سبحانی‌نیا، نشان می‌دهند که معیار «قطعیت» بنتام با مبانی قرآنی

۱. و یا: «خداوند به مردان و زنان باایمان، باغ‌هایی که از زیر درختانش نهرها جاری است، وعده فرموده است که در آنجا جاودانه خواهند ماند» (توبه، ۷۲).

سازگار است؛ با این تفاوت مهم که سود قطعی و وعده داده شده از سوی خداوند، سود **اخروی** است، نه سود دنیوی؛ از همین رو، قرآن انسان‌ها را از فریب خوردن به لذت‌ها و منافع زودگذر دنیا بازمی‌دارد: «ای مردم! به راستی وعده خدا حق است؛ پس مبادا زندگی دنیا شما را بفریبد، و شیطان شما را درباره رحمت خدا فریب ندهد» (فاطر، ۵).^۱

معیار چهارم: نزدیکی یا دوری

یکی دیگر از معیارهای بنیادین برای سنجش ارزش اخلاقی افعال، «نزدیکی یا دوری» لذت است. براساس این معیار، اگر دو فعل از نظر میزان لذت برابر باشند، فعلی برتر است که لذت آن **زودتر** حاصل شود. بنابراین در شرایط مساوی، لذت نزدیک‌تر ترجیح دارد. سبحانی‌نیا توضیح می‌دهد که بنیاد این معیار را **فقط در جایی به کار می‌گیرد که سود دو کار مساوی** باشد؛ یعنی در اصل، نزدیکی زمانی لذت یک معیار ثانوی است؛ اما اگر یکی از دو فعل منفعت بزرگ‌تر اما دورتر داشته باشد، احتمالاً بنیاد آن را بر سود کوچک و نزدیک ترجیح خواهد داد؛ زیرا توجه به دیگر معیارهای عقلانی، او را به این نتیجه می‌رساند.

این معیار، در اصل، مورد پذیرش عقل سلیم است؛ اما ممکن است در نگاه نخست گمان رود که با آموزه‌های دینی – که منافع اخروی را بسیار دورتر از منافع دنیوی معرفی می‌کنند – سازگار نیست. سبحانی‌نیا برای رفع این تعارض ظاهری، دو نکته مهم قرآنی را یادآور می‌شود:

۱. **قرآن آخرت را نزدیک معرفی می‌کند.** این نزدیک‌نمایی، هم برای تقویت

انگیزه انسان است و هم برای جلوگیری از فریفته شدن به لذت‌های زودگذر دنیا: «لطف و رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است» (اعراف، ۵۶).

۲. **قرآن دنیا را کوتاه، گذرا و کم‌ارزش می‌شمارد.** امیرالمؤمنین (علیه السلام) می‌فرماید:

«تو در واقع به آخرت نزدیک هستی» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۹۶۵م، ج ۱۲، ص ۱۶) و نیز: «آخرت نزدیک است و توقف در دنیا کوتاه» (نهج‌البلاغه، حکمت ۱۶۸).

۱. و نیز لقمان، ۳۳.

سبحانی‌نیا نتیجه می‌گیرد که براساس همین آموزه‌ها، **نزدیک‌دانستن آخرت** نقش مهمی در تقویت انگیزه اخلاقی دارد. این نگاه سبب می‌شود انسان‌ها کمتر به سودهای دنیوی - ولو نزدیک - دل ببندند و منافع بزرگ‌تر و پایدارتر اخروی را ترجیح دهند (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۳۷).

معیار پنجم: بارآوری

بنتام «بارآوری» را معیاری برای ترجیح لذات می‌داند؛ به این معنا که لذتی ارزشمندتر است که **باعث پیدایش لذت‌های بیشتر** شود. بنابراین هر فعلی که پیامدهای لذت‌بخش و سودمند بیشتری تولید کند، به لحاظ اخلاقی مقدم است. سبحانی‌نیا در تبیین دینی این معیار یادآور می‌شود که در تعالیم اسلامی، دنیا به‌طور کامل طرد نشده است. بهره‌مندی از نعمت‌های حلال و مشروع نه تنها مذموم نیست، بلکه امری مطلوب و در مواردی ضروری تلقی می‌شود. از نگاه او، حتی **حداقل ثمره دنیوی رفتار اخلاقی**، رشد و تکامل شخصیت انسانی فاعل است. این تکامل معنوی، خود نوعی بارآوری است که انسان را به مراتب بالاتر اخلاقی و انسانی می‌رساند. افزون‌بر این، اگر یک عمل اخلاقی توسط شخص مؤمن و بانی‌ت الهی انجام شود، بارآوری آن دوچندان می‌شود؛ زیرا علاوه‌بر آثار روحی و اخلاقی، **پاداش الهی و ثواب اخروی** نیز به آن افزوده می‌شود. به تعبیر سبحانی‌نیا، چنین عملی، حتی اگر هیچ سود ظاهری دیگری نداشته باشد، از منظر دینی بارآور است؛ زیرا هم تعالی درونی می‌آورد و هم پیامدهای اخروی ارزشمندی دارد (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۳۷).

او برای تأیید این دیدگاه به شواهد قرآنی استناد می‌کند، ازجمله:

- **پاداش چندبرابری عمل نیک:** «کسی که کار نیک انجام دهد، ده برابر آن پاداش خواهد داشت» (انعام، ۱۶۰).
- **کم‌ارزشی بهره دنیا در برابر پاداش پایدار الهی:** «آنچه از نعمت‌های دنیا به شما داده شده، کالای اندک است و آنچه نزد خداست، بهتر و پایدارتر است» (شوری، ۳۶).

- **پاداش‌های نیک برای نیکوکاران:** «پس خداوند پاداش این دنیا و پاداش نیک آخرت را به آنان عطا کرد و خداوند نیکوکاران را دوست دارد» (آل عمران، ۱۴۸).
  - **اعطای پاداش افزون‌تر از عمل به صابران:** «قطعاً کسانی را که شکیبایی کردند به بهتر از آنچه عمل می‌کردند پاداش خواهیم داد» (نحل، ۹۶).
  - **برتر بودن آخرت برای اهل تقوا:** «و قطعاً سرای آخرت بهتر است و چه نیکوست سرای پرهیزگاران» (نحل، ۳۰).
- این مجموعه، از نگاه سبحانی‌نیا، نشان می‌دهد که معیار «بارآوری» بتنام در چوب جهان‌بینی اسلامی، به‌مراتب گسترده‌تر و عمیق‌تر معنا می‌یابد؛ زیرا پیامدهای ی و اخروی نیز در آن وارد می‌شود و افزونی می‌گیرد.

معیار ششم: خلوص

بنّام «خلوص» را یکی از معیارهای تشخیص برتری لذت‌ها معرفی می‌کند. براساس این معیار، لذتی ارزشمندتر است که خالص باشد؛ یعنی با درد و رنج آمیخته نشود. در مقابل، لذتی که همراه با الم یا پیامدهای ناخوشایند است از ارزش اخلاقی کمتری برخوردار است. سبحانی‌نیا با تبیین این معیار در چارچوب جهان‌بینی اسلامی توضیح می‌دهد که **خلوص کامل لذت فقط در جهان آخرت تحقق می‌یابد**. لذت‌های دنیوی همواره با نوعی سختی، زحمت یا ناملایمات همراه‌اند؛ از این‌رو لذتی کاملاً فارغ از رنج در این دنیا قابل دستیابی نیست. اما در نگاه قرآن، نعمت‌های اخروی به‌گونه‌ای ترسیم شده‌اند که **هیچ‌گونه ناخالصی، درد، زحمت یا رنجی** در آن‌ها راه ندارد. بنابراین وقتی میان منفعت دنیوی آمیخته با رنج، و منفعت اخروی خالص تعارض پیش آید، عقل و دین، هردو منفعت اخروی را مقدم می‌دارند.

شواهد قرآنی، نیز این نکته را تأیید می‌کنند، از جمله:

- امنیت کامل بهشتیان از هر ناخوشی و ناملايمات و برخورداری از «نيکویی و افزون‌تر» (يونس، ۲۶)؛
- آسایش مطلق در بهشت، دور از هرگونه گرما و سرماي آزارنده (انسان، ۱۳)؛

• پاکی فضای بهشت از هر سخن لغو، بیهوده یا گناه‌آلود (واقعه، ۲۵-۲۶).

این آیات، از نگاه سبحانی‌نیا، نشان می‌دهد که معیار خلوص بتنام در منطق دینی نه تنها پذیرفته می‌شود، بلکه با قرارداد لذت‌های خالص اخروی در برابر لذت‌های ناقص و ناپایدار دنیوی، معنا و عمق بیشتری نیز پیدا می‌کند.

معیار هفتم: شمولیت و گستردگی

بتنام در آخرین معیار خود بر «شمولیت» یا «گستردگی» تأکید می‌کند. مقصود او این است که هرچه دامنه لذتی که یک فعل ایجاد می‌کند وسیع‌تر باشد و افراد بیشتری را در بر گیرد، آن فعل ارزش اخلاقی بیشتری دارد. به بیان دیگر، لذتی که خیر آن به جمع گسترده‌تری می‌رسد، بر لذتی که فقط نفع فردی دارد ترجیح دارد. سبحانی‌نیا برای نشان دادن هم‌سویی این معیار با آموزه‌های اسلامی، به نمونه‌های متعددی از متون دینی اشاره می‌کند، از جمله:

- برادر دینی خوانده شدن مسلمانان و تأکید بر پیوندهای جمعی؛
- مسلمان دانسته نشدن کسی که به امور مسلمانان اهتمام نورزد؛
- توصیه‌های فراوان نسبت به رسیدگی به ارحام، همسایگان و هر انسان نیازمند؛
- معرفی خلق خدا به عنوان خانواده خدا در برخی روایات که نشان از لزوم توجه اخلاقی به جمع وسیع‌تری دارد.

از نگاه او، این‌ها نشان می‌دهد که اخلاق اسلامی نه تنها بر خیر جمعی بی تفاوت نیست، بلکه دامنه آن را از دایره نزدیکان فراتر برده و تا همه انسان‌ها گسترانده است. سبحانی‌نیا در جمع‌بندی تأکید می‌کند که سودگرایی بتنامی برای محاسبه سود، به تجربه‌های طولانی بشری و تاریخ مدنیت تکیه می‌کند؛ اما در جهان‌بینی دینی، انسان با اتکا به آموزه‌های وحیانی از زحمت چنین محاسبات پیچیده‌ای رها می‌شود. به تعبیر او، دین با تعیین افعال اخلاقی، بار سنگین سنجش پیامدها را - که در سودگرایی، دشوار و گاه ناممکن است - از دوش انسان برمی‌دارد (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۳۹).

او از تحلیل این معیارها دو نتیجه مهم استخراج می‌کند:

۱. می‌توان با «ترمیم» نظریهٔ بنّام و افزودن عناصر دینی، گونه‌ای سودگرایی

اسلامی یا «سودگرایی دینی» صورت‌بندی کرد.

۲. این تقریر به آن معنا نیست که اسلام تنها و تمام اخلاق را در سودگرایی خلاصه

کند؛ زیرا کسب رضای الهی و عبادت آزادگان - به تعبیر امام علی (ع) -

جایگاهی فراتر از محاسبهٔ سود و زیان دارد، و سودگرایی، در نهایت، در حد

«عبادت تجار» قرار می‌گیرد، نه مرتبهٔ عالی اخلاق.

۵. اشکالات تقریر سودگرایانه از اخلاق اسلامی

بر تقریر سودگرایی اسلامی که توسط سبحانی نیا ارائه شده، اشکالات پرشماری وارد است

که ازجمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۱. عدم امکان تقریری سودگرایانه از اخلاق

اسلامی؛ ۲. برداشت‌های ناصواب از آیات قرآن در تأیید سودگرایی اخلاقی؛ ۳. تعارضات

درونی نظریه؛ ۴. عدم وضوح هدف از ارائهٔ نظریهٔ اخلاقی؛ ۵. ابهامات در تحلیل

معیارهای هفت‌گانه؛ ۶. سطحی‌نگری در تفسیر آیات قرآن و نداشتن دیدگاه جامع.

۵-۱. عدم امکان تقریری سودگرایانه از اخلاق اسلامی

هر نظریه‌پرداز در مقام ارائهٔ نظریهٔ اخلاقی، ملزم است به مؤلفه‌ها و لوازم نظریهٔ

خود توجه کند و بدان پایبند باشد. فیلسوفان اخلاق نیز از این قاعده مستثنا نیستند.

جیمز ریچلز یکی از مؤلفه‌های اساسی سودگرایی، یعنی «تأثیر پیامدها بر درستی و

نادرستی اعمال» را بنیادی‌ترین رکن این نظریه می‌داند و معتقد است که بدون توجه به

آن، نظریهٔ سودگرایی فرو می‌پاشد. او جدی‌ترین استدلال علیه سودگرایی را نیز همین

مسئله می‌داند: در تعیین درستی یا نادرستی اعمال، عواملی غیر از پیامدها نیز

دخیل‌اند (Rachels, 2003, p. 105).^۱

۱. او در اینجا با بیان مثال‌هایی دربارهٔ حقوقی مانند حریم خصوصی، حق حیات، حق آزادی دینی و آزادی بیان

نشان می‌دهد که حراست از چنین حقوقی مبتنی بر پیامدهای آن‌ها نیست. او همچنین با توجه به ارزش‌های

اخلاقی‌ای که ناظر به گذشته است نه آینده و پیامدهای افعال، مانند وفای به وعده‌ای که قبلاً داده‌ایم یا

ریچلز در نقد برخی نظریه‌های اخلاقی نیز به پیامدها و لوازم آن‌ها استناد می‌کند؛ برای مثال، در نقد نسبیت اخلاقی مبتنی بر نسبیت فرهنگی، می‌گوید: اگر نسبیت فرهنگی را جدی بگیریم، پیامدهایی در پی خواهد داشت که حتی خود نسبیت‌گرا نمی‌تواند به آن‌ها پایبند باشد. از جمله:

۱. نمی‌توان درباره برتری یا نقصان آداب و رسوم جوامع دیگر نسبت به جامعه خود اظهار نظر کرد.
۲. نقد آداب و رسوم جامعه خود نیز ممکن نیست.
۳. مفهوم پیشرفت اخلاقی بی‌معنا می‌شود و تلاش‌های اصلاح‌گراانه و مصلحان اجتماعی فاقد پشتوانه اخلاقی خواهد بود (Rachels, 2003, pp. 21-23).
- با توجه به این نکات، به نظر می‌رسد ارائه یک تقریر سودگرایانه از اخلاق اسلامی، به دلایلی که در ادامه بیان می‌شود، از اساس امکان‌پذیر نباشد:

الف. بی‌معنایی سودگرایی اسلامی

- همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، دو مؤلفه اساسی سودگرایی بتنام^۱ عبارت‌اند از:
۱. «سود» که در نظر بتنام به معنای لذت است.
  ۲. «بیشترین لذت برای بیشترین افراد»، به گونه‌ای که هر نظریه‌ای بدون رعایت یکی از این دو مؤلفه، نمی‌تواند سودگرایی سازگار با تقریر بتنام به شمار آید.
  - از این دو، مؤلفه دوم اهمیت بیشتری دارد و بدون آن نمی‌توان نظریه‌ای را سودگرایانه تلقی کرد. بنابراین برای ارائه یک تقریر سودگرایانه از اخلاق اسلامی،

→

سپاسگزاری از کسی که قبلاً لطفی در حق ما کرده است، نشان می‌دهد که ارزش این افعال، ناشی از پیامدهای آن در آینده نیست، بلکه ناظر به گذشته است (Rachels, 2003, pp. 9-106).

۱. به گفته جیمز ریچلز، «این نظر که نتایج مهم‌اند، بخشی ضروری از نظریه سودگرایی است. بنیادی‌ترین اندیشه‌ای که مبنای نظریه سودگرایی است این است که برای تعیین درستی عمل، باید بینیم انجام‌دادن آن چه نتایجی را در پی دارد. اگر روشن شود که در تعیین درستی عمل چیزهای دیگر هم مهم‌اند، در آن صورت، مبنای سودگرایی فرو خواهد ریخت» (Rachels, 2003, p. 105).

اگرچه می‌توان لذت را اعم از لذات دنیوی و اخروی در نظر گرفت، قید «بیشترین سود برای بیشترین افراد» حتماً باید رعایت شود.

حال پرسش این است که آیا تقریری که سبحانی‌نیا ارائه داده است، می‌تواند این قید را تأمین کند؟ براساس این تقریر، لذات، اعم از دنیوی و اخروی هستند و براین اساس اصل سود چنین تعریف می‌شود: «فعلی به لحاظ اخلاقی خوب است که بیشترین لذت دنیوی و اخروی بیشترین افراد را به دنبال داشته باشد»؛ اما مسئله این است که «بیشترین لذت» افراد در آخرت چگونه تأمین می‌شود؟ آیا این لذت ناشی از اعمال خود آنان در دنیا است یا از کاری است که من، به عنوان فاعل اخلاقی، انجام داده‌ام؟ در دنیا می‌توان تصور کرد که یک فرد کاری انجام دهد که بیشترین لذت را برای بیشترین افراد ایجاد کند و همین امر موجب خوبی عمل او شود. اما چگونه می‌توان تصور کرد که کاری در دنیا باعث بیشترین لذت برای بیشترین افراد در آخرت شود، وقتی که لذات اخروی افراد براساس عملکرد خودشان تعیین می‌شود: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ» هر کسی در گرو دستاورد خویش است» (مدثر، ۳۸) و «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى»؛ و اینکه برای انسان جز حاصل تلاش او نیست» (نجم، ۳۹). حتی اگر براساس برخی منابع اسلامی، ثواب اعمال ما به روح مردگان منتقل شود، این امر ناشی از فضل و عنایت الهی است و ارتباطی با قاعده سودگرایی ندارد.

به علاوه، کاری بد است که بیشترین غلبه رنج بر لذت را برای بیشترین افراد در دنیا و آخرت ایجاد کند. واضح است که زیان اعمال بد هر فرد در آخرت فقط به خود او بازمی‌گردد و وزر آن به دیگران منتقل نمی‌شود: «ولاتزر وازره وزر اخری». آیا می‌توان تصور کرد که کسی کار بدی انجام دهد اما رنج و عذاب آن متوجه دیگران شود؟ چنین فرضی با عدالت خداوند ناسازگار است.

همه آیاتی که درباره پاداش‌های اخروی سخن می‌گویند، از جمله آیاتی که شدت، مدت، قطعیت، نزدیکی، خلوص، بارآوری و گستردگی پاداش‌ها را یادآور می‌شوند، ناظر بر پاداش‌های فردی است که هر کس به سبب اعمال خود کسب کرده است، نه «بیشترین افراد».

بنابراین نمی‌توان فقط با تعمیم مفهوم لذت به لذات اخروی، نظریه اخلاق اسلامی را سودگرایانه تقریب زد؛ زیرا قید «بیشترین لذت برای بیشترین افراد» نقش اساسی در تعریف سودگرایی دارد و در این تقریر رعایت نشده است. ب. تعارض رضایت الهی با بیشترین لذت بیشترین افراد

در اخلاق اسلامی، رضایت الهی از افراد و همچنین قرب به خدا نقشی اساسی دارد. حتی پاداش‌ها نیز فقط به کسانی تعلق می‌گیرد که خدا از آن‌ها راضی باشد و اعمالشان موجب نزدیکی به خدا شده باشد. سبحانی‌نیا خود به مسئله رضایت الهی پرداخته است (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۴۰) و متفکران مسلمان دیگری که تلاش کرده‌اند نظریه اخلاق اسلامی را پیامدگرایانه یا سودگرایانه تقریر کنند، این دو مؤلفه را نه‌تنها بیان کرده‌اند، بلکه اساس نظریه خود دانسته‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۸۴؛ نصیری، ۱۳۸۹). حال اگر میزان ارزش اخلاقی را «بیشترین لذت برای بیشترین افراد» قرار دهیم، چه رخ می‌دهد؟ اگر عملی بیشترین افراد را خشنود کند و بیشترین لذت را به آن‌ها بدهد، اما خدا از انجام آن کار راضی نباشد، چه باید کرد؟ یا بالعکس، اگر عملی ما را به خدا نزدیک کند ولی مردم از آن ناخشنود باشند، چه باید کرد؟ به عبارت دیگر، چگونه می‌توان رضایت الهی و بیشترین لذت برای بیشترین افراد را هم‌زمان محقق ساخت؟ چگونه می‌توان میان قرب الهی و ناخشنودی مردم سازگاری ایجاد کرد؟ اگر جانب رضایت و قرب الهی اولویت یابد، نظریه اخلاقی عملاً به‌سوی خودگرایی سوق پیدا می‌کند؛ زیرا توجه اصلی به رضایت خداست، نه تأمین بیشترین لذت برای دیگران؛ اما اگر جانب بیشترین لذت برای بیشترین افراد لحاظ شود تا مؤلفه اصلی سودگرایی حفظ شود، بخشی اساسی از اخلاق اسلامی، یعنی رضایت و قرب الهی نادیده گرفته می‌شود.

بنابراین با در نظر گرفتن هر دو مؤلفه - «بیشترین لذت برای بیشترین افراد در دنیا و آخرت» و «رضایت و قرب الهی» - تعارض میان آن‌ها نه‌تنها قابل تصور است، بلکه در صورت وجود چنین تعارضی، امکان جمع میان آن‌ها وجود ندارد.

ج. عدم امکان اثبات وجود خدا و نبوت

همان گونه که پیش تر اشاره شد، در سود گرایی، ارزش اخلاقی افعال صرفاً به پیامدهای آن‌ها وابسته است و بدون در نظر گرفتن پیامدها، افعال از ارزش اخلاقی خالی هستند. حال، با چنین دیدگاهی، چگونه می‌توان خدا و نبوت را اثبات کرد و براساس آموزه‌های دینی، تقریری سودگرایانه از اخلاق اسلامی ارائه داد؟

به عبارت دیگر، اگر درک روشنی از مفاهیمی مانند خوبی، عدالت، خیرخواهی، صداقت و دیگر ارزش‌های اخلاقی نداشته باشیم، چگونه می‌توانیم خدایی با اوصاف اخلاقی و کمالی مانند عادل، خیرخواه، صادق و مهربان را اثبات کنیم؟ براساس سود گرایی، ارزش این افعال به پیامدهای آن‌ها وابسته است و حسن یا قبح ذاتی ندارند. اما برای تشخیص سود اخروی و برقراری ارتباط آن با ارزش‌های اخلاقی، ابتدا باید دین پذیرفته شده باشد تا چنین تقریری از اخلاق اسلامی ممکن شود. حتی اگر کسی ادعا کند که از راه شهود به خدا دست می‌یابد، همچنان نیازمند فهم شهودی از ارزش‌های اخلاقی است تا بتواند خدایی اخلاقی را شهود کند.

همچنین، اگر قبح عملی مانند فریبکاری خدا فهمیده نشود، چگونه می‌توان نبوت پیامبر خاصی را اثبات کرد؟ یکی از راه‌های اثبات نبوت، ارائه معجزه توسط مدعی است. اگر جریان معجزه توسط مدعی کاذب نبوت، از نظر خداوند قبیح نباشد، چگونه می‌توان نبوت مدعی راستین را تشخیص داد؟ به همین دلیل، متکلمان اسلامی تصریح کرده‌اند که بر خدا قبیح است که معجزه را به دست مدعی دروغین نبوت جاری سازد.

برخی آیات قرآن مؤید این برداشت هستند؛ برای نمونه، در آیه «وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» و [گرنه] خدا به بندگان خود بی‌دادگر نیست» (حج، ۱۰)، شأن خداوند ظلم به بندگان نیست. این آیه نشان می‌دهد که بدی ظلم روشن و بدیهی است و ظلم در شأن خداوند نیست. این معنا با حسن و قبح ذاتی سازگار است، نه با نگاه سودگرایانه که در آن بدی یا خوبی افعال وابسته به پیامدهاست و در برخی شرایط ممکن است حتی ظلم نیز خوب تلقی شود. در آیه دیگری آمده است که خداوند به عدل و احسان امر می‌کند و به فحشا و منکر فرمان نمی‌دهد. چنین آیاتی نشان می‌دهد که انسان‌ها، فارغ از

پیامدهای اعمال، با خوبی و بدی افعال آشنا هستند و اگر خداوند درباره ارزش‌های اخلاقی حکم صادر کند، آن حکم براساس ارزش‌های اخلاقی ذاتی و معهود خواهد بود، نه صرفاً پیامدها. ۵-۲. خلط میان ملاک و معیار ارزش اخلاقی و انگیزش اخلاقی

فیلسوف اخلاق در نظریه اخلاق هنجاری به دنبال تعیین ملاک و معیار ارزش اخلاقی است. برخی فیلسوفان، ارزش اخلاقی را بر پیامدها (پیامدگرا)، برخی بر وظیفه (وظیفه‌گرا) و برخی بر فضیلت (فضیلت‌گرا) مبتنی می‌کنند. در نهایت، هدف از این فلسفه‌ورزی، شناخت ارزش اخلاقی است. اما آیا معرفت اخلاقی به تنهایی برای عمل اخلاقی کافی است؟ سقراط معتقد بود که یگانه فضیلت اخلاقی معرفت است و هر کس معرفت اخلاقی به دست آورد، به صورت طبیعی عمل اخلاقی را تحقق خواهد بخشید. اما بیشتر اندیشمندان پس از او، این نظر را نقد کردند و معتقدند میان معرفت اخلاقی و عمل اخلاقی شکاف وجود دارد؛ بسیاری از افراد به خوبی و بدی افعال آگاه‌اند؛ اما در عمل، آن‌ها را رعایت نمی‌کنند. در اینجا بحث انگیزش اخلاقی مطرح می‌شود؛ یعنی بسیاری از افراد با معرفت اخلاقی تنها به سوی عمل اخلاقی تحریک نمی‌شوند، بلکه محرک‌های دیگری لازم است تا انگیزه اخلاقی آن‌ها فعال شود. روان‌شناسان اخلاق، انگیزش اخلاقی را از مباحث مهم خود می‌دانند.

با توجه به این نکته، پرسش اساسی درباره آیت‌هایی که طرفداران سودگرایی اسلامی بدان تمسک کرده‌اند این است که آیا این آیات ملاک و معیار ارزش اخلاقی را ارائه می‌دهند یا صرفاً انگیزه‌بخش هستند؟ مرور آیات قرآن نشان می‌دهد که بیشتر در مقام انگیزه‌بخشی هستند. جالب این است که خود سبحانی‌نیا نیز در موارد مختلف به نقش انگیزه‌ای چنین آیت‌ها اشاره کرده است؛ برای مثال:

- درباره معیار چهارم (دوری و نزدیکی) می‌گوید: «بنابراین، می‌بینیم که حتی براساس آموزه‌های دینی نزدیک‌بودن منفعت، به‌عنوان انگیزه^۱ در انتخاب عمل تأثیرگذار است و به همین دلیل، نزدیک‌دانستن آخرت باعث نمی‌شود تا انسان‌ها

۱. ایرانیک‌های کلمات در نقل قول‌های مستقیم از سوی نویسنده این مقاله است، به جهت تأکید بر نکته اصلی.

- کمتر درصدد ترجیح منافع دنیوی بر منافع اخروی باشند» (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۳۷).
  - در جای دیگر می‌نویسد: «برای اینکه انسان متاع ناچیز دنیا را بر نعمت‌های بزرگ اخروی ترجیح ندهد، عذاب و زیان‌های اخروی را به او یادآور شده ... و از این طریق، انگیزه انجام کارهای نیک را در او دوچندان می‌کند» (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۳۴).
  - در چکیده مقاله خود نیز بیان می‌کند: «نگارنده ... در پی تکمیل و تصحیح معیارهای هفت‌گانه بنّام با تکیه بر مضامین اخلاقی قرآن و حدیث در جهت تشویق بشر به سمت ایمان به خدا و معاد و رعایت اصول اخلاقی است» (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹).
- این عبارات نشان می‌دهد که آیات مورد استناد، در مقام انگیزه‌بخشی برای مراعات ارزش‌های اخلاقی هستند، نه در مقام ارائه ملاک و معیار ارزش اخلاقی. به عبارت دیگر، در این بحث خلطی میان جهت وجودشناختی و روان‌شناختی رخ داده است؛ کسب ملاک و معیار ارزش اخلاقی به جهت وجودشناختی، و انگیزه‌بخشی به مباحث روان‌شناختی مربوط است.

۵-۳. تعارض درونی

همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، سبحانی‌نیا تلاش می‌کند سودگرایی بنّام را با توجه به سود و لذت اخروی تعدیل کند و نظریه هنجاری قرآن را سودگرایانه معرفی نماید. او سعی دارد معیارهای هفت‌گانه بنّام را با قرآن سازگار کند و شواهدی از آیات ارائه دهد؛ اما در نتیجه‌گیری، نکته‌ای را بیان می‌کند که با سودگرایی سازگاری ندارد. او می‌گوید: «تبدیل نظریه اخلاقی بنّام به نظریه سودگرایی اسلامی به این معنا نیست که دین اسلام سودگرایی را تنها نظریه اخلاقی می‌داند و تأیید می‌کند، زیرا با مراجعه به منابع دینی خواهیم دید که رضوان خدا و کسب خشنودی او مرتبه‌ای بالاتر و کامل‌تر از سودگرایی اسلامی بوده و بنا به تعبیر حضرت علی علیه السلام آن، عبادت آزادگان است و این، عبادت تجار» (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۴۱). از این سخن برمی‌آید که ارزش اخلاقی افعال در اسلام براساس رضایت و خشنودی خداوند است، نه بیشترین لذت برای بیشترین افراد. رضایت خداوند متوجه تک‌تک افراد است و این به‌نوعی

خودگرایی اخلاقی است، نه سودگرایی؛ یعنی انسان باید کاری انجام دهد که خدا از او راضی باشد، چه بیشترین لذت برای دیگران حاصل شود و چه نشود.

با این نگاه، معیار اصلی ارزش اخلاقی رضایت خداوند است، نه بیشترین لذت برای بیشترین افراد. از سوی دیگر، پاداش‌ها و لذات اخروی نیز ناظر بر کارهای تک‌تک افراد است، نه بیشترین افراد. بنابراین نظریه اخلاقی هم‌زمان نمی‌تواند سودگرایانه و خودگرایانه باشد. حضرت علی (ع) مردم را در عبادت به سه دسته تقسیم کرده است: برخی به امید بهشت عبادت می‌کنند، برخی به ترس از جهنم، و برخی خدا را اهل عبادت می‌یابند. این تقسیم‌بندی در مقام انگیزه‌بخشی است، نه ملاک و معیار ارزش اخلاقی. خوبی عبادت خدا وابسته به پیامدهای آن نیست، بلکه به این است که خدا سزاوار عبادت است، هرچند برخی انگیزه‌های نادرست داشته باشند. بنابراین عبادت آزادگان برای کسب رضایت خدا، اگر در مقام ملاک و معیار ارزش اخلاقی هم بررسی شود، نشان‌دهنده خودگرایی اخلاقی است، نه سودگرایی. ۴-۵. هدف از ارائه

نظریه اخلاقی

هدف از ارائه نظریه اخلاقی، علاوه بر مشخص کردن مبنای ارزش اخلاقی (که هدفی نظری است)، فراهم کردن راهنمای عملی برای فاعل‌های اخلاقی است. بدین ترتیب، افراد می‌توانند در مقام عمل، اخلاقی‌بودن افعال را تشخیص دهند و مطابق آن عمل کنند و در تصمیم‌گیری اخلاقی دچار سردرگمی نشوند. به همین دلیل، برخی، اخلاق هنجاری را به دو بخش تقسیم کرده‌اند:

۱. اخلاق هنجاری نظری: به دست آوردن ملاک و معیار ارزش اخلاقی.
۲. اخلاق هنجاری عملی یا اخلاق کاربردی: پیاده‌سازی این معیارها در موارد خاص و جزئی.

برنارد گرت اخلاق کاربردی را به معنای «کاربست نظریه اخلاقی در موارد خاص» تعریف کرده است (Gret, 1982, pp. 51-52)؛ درحالی‌که برخی دیگر مانند بیوشامپ (Beauchamp, 2003, p. 3) این تعریف را محدود می‌دانند و اخلاق کاربردی را هرگونه

استفاده از نظریه و روش‌های فلسفی برای حل معضلات اخلاقی در حرفه‌ها، فناوری و غیره می‌دانند. در هر صورت، نظریه اخلاقی باید در عمل به کار آید و قابل استفاده باشد.

سودگرایی بتنام، فارغ از اشکال محاسبه سود، نظریه‌ای ساده و عملی است و می‌تواند به راحتی راهنمای عمل برای افراد باشد. اما آیا سودگرایی اسلامی این ویژگی را دارد؟ به نظر می‌رسد پاسخ منفی است:

- عدم امکان دسترسی به لذات اخروی بیشترین افراد: از آنجا که انسان نمی‌تواند تحقق این معیار را در عمل مشاهده یا محاسبه کند، این نظریه در عمل راهنمایی ندارد.

- بار راهنمایی عمل بر دوش دین: ارائه‌کننده نظریه، چنین انتظاری از نظریه خود ندارد و تأکید می‌کند که دین با تعیین اعمال و رفتار اخلاقی، بار محاسبه و تصمیم‌گیری اخلاقی را از دوش بشر برداشته است.

با این نگرش، در واقع هیچ نظریه‌ای ارائه نشده است که به تنهایی راهنمای عمل انسان باشد، بلکه در همه امور، باید به دین مراجعه کرد و آموزه‌های دینی را راهنمای عمل خود قرار داد. البته روشن است که رجوع به دین، در مواردی که ارزش‌های اخلاقی قابل فهم از طریق عقل وجود دارند، آموزه‌های دینی اغلب همان حکم عقل را تأیید می‌کنند و چنین رویکردی ممکن است پیامدها و لوازم خاصی به دنبال داشته باشد که برخی از آن‌ها در مباحث پیشین به آن اشاره شده است.

۵-۵. ابهاماتی در تحلیل معیارهای هفت‌گانه

در تحلیل معیارهای هفت‌گانه ابهاماتی مشاهده می‌شود. یکی از مهم‌ترین آن‌ها این است که سبجانی‌نیا مؤیدات قرآنی سودگرایی را به گونه‌ای تفسیر کرده است که گویی پاداش‌های اخروی همان لذت هستند؛ اما به نظر می‌رسد مفهوم پاداش با مفهوم لذت متفاوت است:

- لذت مقوله‌ای کیفی است که معمولاً شدت و ضعف دارد.
- منفعت یا پاداش مقوله‌ای کمی است که با زیاد یا کم بودن توصیف می‌شود.

• برای مثال، معیار دوم بتنام (مدت) ناظر به کمیت است، نه به معیار اول (شدت). در معیار سوم به قطعیت و حتمی بودن لذت پرداخته شده است. پرسش این است که حتمی بودن از منظر چه کسی است؟ در سودگرایی بتنام، حتمی بودن یا نبودن لذت از نظر فاعل اخلاقی است، نه شخص دیگری. در توضیحات ارائه شده، حتمی بودن لذت آخرت از منظر خدا مطرح شده است. اینجا نیز خلط میان دیدگاه فاعل اخلاقی و خداوند رخ داده است.

در معیار چهارم (دوری و نزدیکی) نیز ابهام وجود دارد. مردم آخرت را دور می‌بینند؛ اما خدا آن را نزدیک می‌بیند. بتنام معیار دوری و نزدیکی را برای انتخاب میان افعالی به کار می‌برد که یکی لذت نزدیک ایجاد می‌کند و دیگری لذت دور. اما وقتی دوری و نزدیکی از منظر خدا تحلیل شود، چگونه می‌توان انتخاب اخلاقی انجام داد؟

در معیار پنجم (بارآوری) نیز ابهام وجود دارد. آیا مراد بارآوری برای بیشترین افراد است یا بارآوری برای خود فاعل اخلاقی؟ در سودگرایی بتنام، معیار بارآوری برای بیشترین افراد است؛ اما در تقریر ارائه شده، بارآوری بیشتر به نفع خود فاعل اخلاقی است. این نشان‌دهنده تقریری خودگرایانه از اخلاق اسلامی است، نه سودگرایانه.

بتنام معیار بارآوری را به گونه‌ای تعریف می‌کند که در مواجهه با دو عمل، عملی که بارآور است برگزیده شود؛ اما در تقریر ارائه شده، برای بارآوری به آیات و روایاتی تمسک شده است که خداوند پاداش‌های مضاعف در دنیا به افراد می‌دهد. این برداشت دقت نکرده است که افزودن پاداش‌ها برای تشویق مؤمنان است، نه معیار ارزش اخلاقی؛ برای مثال، وعده پاداش ده برابر برای عمل نیک، در مقام انگیزه‌بخشی است، نه ارائه ملاک اخلاقی. علاوه بر این، چنین رویکردی تأییدکننده خودگرایی اخلاقی است، نه سودگرایی؛ زیرا پاداش و لذت اخروی به خود فاعل اخلاقی تعلق می‌گیرد، نه به بیشترین افراد.

۵-۶. یک‌سویه‌نگری به آیات قرآن و فقدان دید جامع

برای استنباط نظریه اخلاقی از قرآن، لازم است علاوه بر بررسی عقلانی نظریه، نگاهی جامع و همه‌جانبه به آیات قرآن داشت. نمی‌توان صرفاً با توجه به آیاتی که به غایت افعال آدمی در آخرت اشاره دارند، تقریری غایت‌گرایانه یا سودگرایانه از اخلاق قرآن ارائه کرد. صرف‌نظر از اشکالاتی مانند عدم امکان تقریر سودگرایانه از اخلاق اسلامی و دیگر اشکالات مطرح‌شده، بسیاری از آیات قرآن حسن و قبح ذاتی افعال را مورد تأیید قرار می‌دهند. براین اساس، نظریه اخلاقی مورد قبول باید وظیفه‌گرا باشد، نه سودگرایانه. پرسش اساسی این است که چگونه می‌توان تقریر وظیفه‌گرایانه را با تقریر سودگرایانه جمع کرد؟ آیا اساساً سودگرایی با حسن و قبح ذاتی عقلی قابل جمع است؟ از منظر سودگرایی، افعال صرف‌نظر از پیامدها، خالی از ارزش اخلاقی هستند؛ درحالی‌که براساس حسن و قبح ذاتی، افعال فی‌نفسه دارای ارزش اخلاقی‌اند.

نتیجه‌گیری

برخی پژوهشگران، ازجمله سبحانی‌نیا، تلاش کرده‌اند تقریری سودگرایانه از اخلاق اسلامی ارائه دهند. او با پذیرش اصل نظریه سودگرایی جرمی بتنام و جرح و تعدیل آن، سعی کرده است آن را به‌عنوان نظریه اخلاق قرآنی تبیین کند. در این رویکرد، با تعمیم مفهوم سود و لذت به لذت و سود اخروی، شواهدی از آیات و روایات برای تبیین معیارهای هفت‌گانه بتنام ارائه شده است.

بااین‌حال، این تقریر با اشکالات پرشماری مواجه است:

۱. عدم امکان تقریر سودگرایانه از اخلاق اسلامی؛
  ۲. خلط میان ملاک و معیار ارزش اخلاقی و انگیزه‌بخشی؛
  ۳. تعارض درونی نظریه؛
  ۴. ناتوانی در تحقق هدف از ارائه نظریه و راهنمایی عملی برای فاعل‌های اخلاقی؛
  ۵. ابهاماتی در تحلیل معیارهای هفت‌گانه براساس آیات قرآن؛
  ۶. عدم جامع‌نگری به آیات قرآن و تمرکز یک‌سویه بر پاداش‌های اخروی.
- به‌طور خلاصه، تلاش برای جمع میان سودگرایی و اخلاق اسلامی - آن‌هم باتکیه بر

خوانشی گزینشی از آیات و معیارهای پیامدگرا - نه تنها با اصول سودگرایی و مبانی قرآنی ناسازگار است، بلکه نمی تواند یک نظریه اخلاقی عملی و راهنما برای فاعل های اخلاقی ارائه دهد.

فهرست منابع

* قرآن کریم (مترجم: محمد مهدی فولادوند)

** نهج البلاغه

ابن ابی الحدید. (۱۹۶۵م). شرح نهج البلاغه (ج ۱۲). بیروت: دار احیاء الکتب العربی.
سبحانی، جعفر. (۱۳۷۷). حسن و قبح عقلی یا پایه‌های اخلاق جاودان (علی. ربانی گلپایگانی، ویراستار). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
سبحانی‌نیا، محمد تقی. (۱۳۸۹). بررسی معیارهای هفت گانه جرمی بنتام با تکیه بر آموزه‌های اسلامی. معرفت اخلاقی، ۲(۲)، صص ۴۴-۲۹.

شیروانی، علی. (۱۳۷۸). ساختار کلی اخلاق اسلامی. قبسات، ۴(۱۳)، صص ۴۴-۳۸.
فرانکنا، ویلیام. (۱۳۷۶). فلسفه اخلاق (مترجم: هادی صادقی). قم: مؤسسه فرهنگی طه.
مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۷۴). دروس فلسفه اخلاق (چاپ پنجم). تهران: انتشارات اطلاعات.
مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۴). نقد و بررسی مکاتب اخلاقی (نگارش: احمد حسین شریفی). قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
نصیری، منصور. (۱۳۸۹). نظریه «برین سودگرایی» در اخلاق و تطبیق آن با نظریه سودگرایی رایج. پژوهش‌نامه اخلاق، ۳(۹)، صص ۳۶-۹.

Beauchamp, T. L. (2003). "The Nature of Applied Ethics." In R. G. Frey & Christopher Heath Wellman (Eds.), *A Companion to Applied Ethics* (pp. 1-16). Malden, MA: Blackwell Publishing.

Gert, Bernard (1982). Licensing Professions: Preliminary Considerations. *Business and Professional Ethics Journal*, 1(1), pp. 51-60.

Palmer, M. (1995). *Moral Problems, A Coursebook for Schools and Colleges*. Cambridge: The Lutterworth Press.

Rachels, J. (2003). *The Elements of Moral Philosophy* (4th ed.). New York: McGraw Hill.

